

Pastoral zaharren inguruan

IÑAKI MOZOS

Badakizue pastoralak Zuberoako herri Teatroaren parte nagusia direla, orain arte iraun duena eta, bestalde, Euskal Herriko antzerkiaren emaitzarik behinena. Gai serioetako obrak, aspaldi itzalitako obra barregarrien antzera errepresentatzen ziren fartza komikoen aldean sailkatu ohi dira. Biok osatuko lukete Zuberoako herri teatro moduan ezagutzen duguna.

Herri teatroa

Horren definizio azkar baterako, esan genezake mendeetan iraundako gizarte nekazarian landutako komunikabide antzekoa dela, tradizio bidez ikasia eta bizimoduan txertatua, festa edo ospakizun ohitura bezala. Beste bi adjektibo hala ere, gaineratu nahi diogu definizioari: ahozko teatroa da, kantatzeko testuak betiko istorioetatik atreak izanda ere, azken batean gidoi moduko izkribu bakarra erabiltzen baitzen emanaldiko, aktoreek, kantatuz ikasiz norbere rola.

Baina euskal herri jakin bati atxikia ere bada. Horrekin batera, begiak pittin bat altxata, konturatzen gara, gurean irla antzeko zerbait dena, besteetan ere hala dela, Europa mendebaldeari begiratuta. XIX. mende azkenetik aurrera, pastoraletan antz handia zuten errepresentazio asko desagertzen da lurraldean, eta hau garai bateko gizarte nekazari ohiturak mantentzen zituzten herrietan: Britainian, Flandrian, Italiako iparraldean eta Pirinioetan esate baterako.

Genero serio hau, trajeriak, bitan banatzen dira:

- eskola zaharrekoak alde batetik, Hévelle ikerlari frantses saiatuari esker, besteak beste, ezagutu ahal izan ditugunak: mende honen hasera arteko pastoral izkribuak daude bertan;

- eta eskola berrikoak, Bigarren Mundu Gerra ondoren ematen hasitakoak, Euskal Herriko sujetak edo gaiak sartzen dituztenak, Pierre Bordazaharreganik aurrera. Pierre Bordazaharre, edo Etxahun Irurikoa, Mattin eta Xalbadorren garaikidea izan zen, bi gerra mundialen zarrastadaren ondoren, Iparraldeko bertsolari nagusiak.

Trajerien ikerbideak

Hitz saio honetan eskola zaharreko pastoralen berri ematen ahalginduko gara. Horiek aztertu nahi dituenak bi bideetatik abiatu beharko du: XVIII. mende erditsutik Lehen Mundu Gerraren bezperara eman ziren errepresentazioen kahierrak, batetik; eta gaia ikertu duten estudio jendearen lanak, bestetik. Lan horietan ikasi dugu hemen esango direnetatik asko, bihoakie beraz alde aurretik gure eskerrona.

Beste material batzuk, mende hasera aldeko argazki edo marrazki apur batzuk izan litezke.

Antzezmodua

Zer teatro klase, zer antzezmodu erakusten digute horiek?

Zuen arteko askok azken urteotako pastoral emanaldiren batean ikusitakoarekin konparatuta, ez du pastoral zaharren antzezmoduak diferentzia handirik erakusten. Dena dela, lehen begiratu huts batetik aurrera agertzen hasten dira.

Pastoral zaharrak, ez beti, baina bai askotan, teatro irekian ematen ziren, publikoa banatzen zuen pasabidea eta eszena inguruak erabiltzen ziren, zaldi gainetik, aktoreen iristeetan, edo ikusleetatik gertu parte hartuz, hainbat eszena joku emateko. Taula gaina, gaurko emanaldiekin diferentziarik gabea, upelak eta garaiko ahalbideak kenduta, kontuan hartu behar duguna da, inguruko aldea eszenarako erabiltzen zela, obraren ikusgarritasun musikal, plastiko eta dantzaria izanik testua baino inportanteago. *Campagne*-etako, nekazal giroko teatro hau, europar eredu, garai batean oso zabaldutako bati dagokio. Obra horiek, elizetan, antzinako pasio eta nativitateetan jaiok, eliz ataritik herriko plazara pasatuz misterio, mirari eta joku bihurtu ziren. Teatro urbano arrakasta handikoa. Baina XV. mendeaz geroztik, hirietako emanaldiak debekatzen hasi ziren. Handik aurrera eta luzaro, teatro burges edo neoklasikoa etorriko zen.

Herrialde nekazarietan ordea, antzinako errepresentazio erlijioetan eta feria teatro edo saio barregarrietan oinarritutako teatro po-

pularra gorde egin zen. Ertarotik aurrera ezagutzen dugun teatroa da eta, bertan, misterioetatik eratorritako komunikabide dramatikoak eboluzionatzen du, gorago esandako Europa mendebaldeko herrietan eta Euskal Herrian partikularki.

Teatro tradizional horien gaiak, bestalde, oso antzeko dira: saindu bizitzak, gesta kantuak, *colportage* bidez herri menditarretara iritsitako istorioak. Espazio eszenikoa, teatro Ertarokoan, gaiari dagokio: munduaren errepresentazioa, mantsio desberdinetan ematen da. Mantsio horiek izango dira eszena tokiak. Teatroa ruralizatzeak sinplifikazioa dakar, eta antzekoa, kasu gertatzen da feria teatroarekin, esaterako, Garamendik erakutsi duenez.

Taula gaineko laukiaren irudira bueltatuz, konpara dezakegu, eskuizkribuetan agertzen zaizkigun antzezoharrekin: Phantzarit eta Baküs obretakoekin, adibidez. Pertsonai izenak taula gaineko kokapenaren arabera banatuak daude bertsoen artean. Izkribu hauek errejentek obra entsaiatu, zuzendu eta apuntatzeko tresnak ziren, eta bertan, erabat ahozko gertatzen zen antzezmoduaren arautegiaren aztarnaren bat, oso eskematiko bada ere, azaltzen zaigu.

Bordeleko liburutegian, pastoral izkribuen artean badaude batzuk testurik gabe daudenak, baina emanaldian zehar pertsonaiek hartuko zituzten posizioak deskribatzen dituzten kahierrak dira, "figures" edo irudi eskematikoak, eszena-akotazio edo antzezoharrak eskaintzen dizkigutenak. Esaterako, Mustapha, Charlemagne eta Robert dea-brua, besteak beste (Urkizu, P.: Antzerti. 1983ko abuztua, 11-12 orr.).

Astolaster egile batek, J. Bte. Hardoy oihantzainak, bi xaribari fartza antzezteko sei ohar interesgarri utzi zigun genero komiko eta trajikoen obrak antzera ematen zirela erakutsiz. Gero irakurriko dugu horietako bat. (Hérelle, G., "J. Bte. Hardoy-ren Instruccionia" *Gure Herria*, eta Urkizu P.: *Euskal Antzertia*, 65-67 orr.)

Pastoral errejenta

Zeregin nagusia, teatro zuzendariarena da. Errejentak testua itzuli, moldatu eta honela gertatzen du errepresentazioa: berak ozenki kantatuaz ikasarazi aktoreei eta obran zehar eszena gainean izango dituzten kokapen nagusiak, eskemetan jarri eta kontuan hartuz.

Eskueran ditugun izkribu horiek beraz, ez dira noski irakurriak izateko idatzi. Errejentak entsaio edo errepetizioneen ardura ez ezik emanaldiena ere badu, eta eszena gainean du jarlekua, bere zuzendari eta apuntatzaile lana egiteko. Guzti honetan nabarmentzekoa da,

dena den, ahozko teatroa zela berez, idatzitako testua zuzendariaren lagungarria besterik ez zen izaten. Garai haietan ohitura hauek zituzten jendeen artean oso bakanak ziren alfabetatuak, eta, noski, frantses alfabetatuak ere bai, ezinbesteko baldintza baitzen hori, istorio frantsesak zuberotar antzerkira moldatzeko. Memoria handia orduko euskaldun haiena, askotan, dantzapausuak eta errezeituaren eritmoak, testua gogoratzen lagundu arren.

Pastoral gaiak edo sujetak, Europa mendebaldean mendeetan zabaldukoak dira. Hirurogei bat obraz osatutako errepertorioan beraz, saildu bizitzak, gesta kantuak, errege eta pertsonai historiko edo sasihistorikoen eginak aurkitzen ditugu. Zuberotar pastorgileak, artean ikusgarri gerta zitekeen frantses obra bat aukeratu eta moldatzen zuen. Prozedura nagusia aurreko baten eskuizkribuaz baliatzea zen, bai kopiatu, berriro eta osatzeko, bai zuzenean erabilia, zenbait ohar edo paper zati erantsiz, emanaldi berria gertatzeko. Horrela, izkribu hauetako asko kopien kopiak gerta daitezke.

Errejenten ofizioa beraz, guzti hori esanda zehaz dezakegu: erre-presentamodu tradizional eta jakin baten arabera, istorio bati teatro forma eman. Antzezmodu haren arauak ahozkoak ziren, eta familia barruan edo herri mailan arbasoengandik ikasten ziren. Garaiko bizimodu nekazari arrunta zeramatela, basozain, oskigile, arotz edo laborariak dira, besteak beste; nolabaiteko prestigiodun pertsonak dira, herriaren ohitura gorde eta zuzentzen dutelako, eta herri bakoitzak antzerkia behar bezala emateko gaitasuna, harrotasunez adierazten dutelako. Errejent ezagunen kopura ehundik gorakoa da, izen-datak besterik ematen ez dutela, nahiz eta batzuk, bestak baino gehiago nabarmentzen diren.

Beren lana ordea, mende haserako euskaltzale batzuek gaitzetsi zuten. Intxauspe abadeak, esaterako, bertsolari bapatekoak jotzen zituen benetako herri literaturaren testigantza moduan; pastorgileak ordea "gens d'une instruction limitée et d'une pédanterie inexprimable" omen ziren. Pastoralen hizkera maileguz jositakoaren aurrean, jokaera garbizalearen defendatzaile sutsu gertatu zen Intxauspe abadea hitz horiek bota zituenean.

Dena dela, badirudi, pastoral izkribuen gai erlijioso kopurua eta erre-presentamodu liturgikoa gorabehera, apaizgoari ez zaiola gogozko gertatu teatro modu hau. Hau dela ta, bi pastorgilek bere buruari buruz esandakoak irakur ditzakegu. Izkribu bukaeretan ematen zituzten ex-librisen ondoan agertutako bi ohar hauek dira:

1836ko Astyage-n: "Ce Cayer vient a Perdre et quelqu'un trouver Il aura la bonté de rendre au sieur J Pre Saffores Cordonnier detardets qui est un brave homme recunnu Par tout son pays. Et un homme comme il faut Pour manger quelques tranches de Jambon Et les Eufs friagit dans lapoiles Pendent toute le temps de l'annee a la place des chardines".

Ikus dezakegu zertan den prestigio popular hori, jende jatun eta festazalea zen, eta ez eliz araei atxikiegia. Baina bigarren oharrean, prudenteago azaltzen zaigu Bordato pagolarra, garai bertsuan baina euskaraz dioela, Dorimène-ko izkribu batean: "Hau da luburu edera eta unxa esquiribaturiq. Enequi egon da biciqui. Halaco luburueq estie balio deus ere eta niq estut sinhesteriq batere certaco hori, ceren eta arima gal erasten beitu. Ni nusu Juns edo Jan Bordato, Mousie Chabalet de Pagolle".

Pastoraletako gaiak

Pastoraletako istorioak iturri anitzetatik heldu dira Zuberoako teatrorra. Gaiak, boladetan bezala sartzen dira: Ertaroko misterioetan ematen zirenak, XVII.etik aurrera Europan nagusitzen den liburu bana-keta edo *colportage* bidez azaldutako mentura nobelak, Frantziako histori pertsonaiak etab. Hori, iturri narratibo edo dramatikoak aztertzean lagungarri gerta daitekeen arren, kasu batzuetan iturri nahasketa handia da, eta beste batzuetan ez dago argi nondik datozen (Saint Louis eta Saint Jacques, adib.).

Gai-iturri horien artean nabarmentzekoak, *colportage* bidez iritsi-tako istorioak ditugu. Nekazari bizimoduko beste herri europarretan ere zabaltzen dira. Gauza kuriosoa da inguru honetan, liburu banaketa modu horrek, Kontrarreformaren ideien garraiatzaile denak, frantse-sa erabiltzen zen lurraldeetan alfabetatzea bultzatu zuela ikustea. Euskara, bretoaia, flandriera edo beste erabiltzen zirenetan, herri teatro tradizionalaren errepertorioetara pasatu ziren istoriook. Hemen ikusten da, beren hizkuntza bidezko teatroa gordetzen duten herriak, nekazal edo artzai komunitate-bizimodukoak, nolabaiteko izakera itxikoak zire-la eta boteregune nagusietatik urrun zeudela. Bizimodu honen desagertzea Gerra Mundialekin batera emango da, edo nahi baduzue geroago, TVak nagusitzen direnean. Horrela desagertu ziren herri teatro horietako asko.

Hizkuntza horiek erabiltzen zituzten komunitateotako herri teatroan ordea, garai hauetan edo teatro klasikoan testuak duen adinako

inportantziarik ez zuela ematen du. Errejentek, istorio euskaratzaile eta moldatzaileek testu ulerkorra lortu nahi zuten bereziki. Aukeratutako pertsonaiaren bizitza bertso eredu jakin eta errepikakor batean ematen zuten: asonantzia libre samarra, normalean bertso lerro pareetan, eta neurri mugarik eza dira lege bakarra lau lerrotako kopletan. Testua baino munta handiagokoak ziren errejententzat sujetu, pertsonaia nagusiak ahots ozen oparoa izatea, planta oneko aktore jendea topatzea, dantzari trebeak lortzea. Obrari nekazari festa baten inguruko ikusgarritasuna ematea zen azken batean funtsezko. Gizarte nekazari baten ikuskizuna, Manuel Lekuona zenaren hitzetan "poesia, musika eta dantzaren sintesi" bezala jo genezakeena.

Antzezenaren garapena

Agian orain, guzti hori esanda, gaian aurrera egiteko errepresentazioaren eskema ematea egoki litzateke. Ikus dezagun. Izkribu zaharren arabera antzezena, pheredikiek eta pastoral emanaldiak berak osaten dute. Azken horretan, aktoreen iriste eta erretiratzeak eta musikak mugatutako eszena joku ohizko batzuk agertzen dira: pertsonaien iristea, bataioak, erronka saioak, batailak, hiri setio eta okupatzeak, ezkontzak, heriotzak, kantu liturgikoak, etab. Izkribuak, azken pheredikiaren ondoren, pertsonai zerrendaz eta kopistaren datu apurrez bukatzen dira. Pastoral zaharren emanaldi eskema beraz, hau izango zen:

Pastoral mustra, haserako herrian zeharreko desfilea. Lehen pheredikia eta aktoreen arribantza. Adibidez: Hardoy-ren oharra, eta Jean de Paris pastoraleko lehen pheredikia. Gero antzezejoku tipikoak, pertsonaiak urdin-gorri, khiristi-türk edo on-gaizto banaturik daudela, ate bana erabiliz.

Pertsonaia nagusiaren heriotzaren ondoren dolu kantua dator, latinez (Te Deum, De Profundis) edo euskaraz. Adibidez: J. de Paris B izkribua, azken kantua, pertsonai zerrenda eta ex-librisa.

Azken pheredikia zetorren gero, entzulegoari dantza gonbitea eginez. Festa beraz, orok parte hartzekoa zen amaierakoan.

Baina guzti honetan saio barregarriak ere ez dira falta. Gainera nabarmendu beharreko gauza ematen du; zeren saio arin horiek pastoralgileek erantsiak baitira, bigarren mailako pertsonaiek parte hartzen duten arren, eta antzezenari ikusgarritasun handiago bat emate aldera daude eginak.

Jean de Paris pastorala eredu gertatzen da gai horretan ere.

Mende batean zehar emandako errepresentazioen lau eskuizkribu ditugu: A (XVIII. mende hasiera edo erdikoa), B (1760koa), C (1777koa) eta D (1827koa). Barrea edo burruka edo dantza eragiten dituzten pertsonaiak daude bertan:

Alicor mairua eta artxel edo arkulari bakarra An (bigarren mailako pertsonaiak). Lau artxel Bn. Alicor eta Lankhara mairuak, eta lau artxelak (Cn) eta Dn agertzen zaizkigu, beren parte hartzea zerbait gehituz. Bestalde, gaizto-turkuen aldea gehiturik dago izkribu berrienetan eta, azkenik, satanak agertzen dira Dn. Satanen parte hartzea laburra izan arren, beren dantza saio ikusgarriak tartekatzen dituzte errexentek izkribuetan.

Horiek pastorgileek erantsitakoak dira, herri literatura ez dramatikoa ohizko diren topiko eta erretra apur batzuk ere sartuta.

Bestalde, hemen ikus dezakegunez, errepresentamoduaren eboluzio modukoa somatzen da, pertsonaiei dagokiela, baina antzera gertatzen da teatro ekintzan bertan: Bn *infantaren* saioa dena Cn eta Dn enamoratu bien (*Jean eta Infantaren*) izkutuko elkarrizketa bihurtzen da. Batailak ere gehitu egiten dira izkribu zaharretatik berriagoetara. Musika aldeko aldaketa tresnetan ikusten da, haizezkoak XIX. mendean eransten direla. Jantzi aldetik ere antzera (uniforme militarrik XIX. mendean, baina XVIII. ean "mozorroa bethi begithartian", J. Egiategi-ren arabera: *Lehen Liburia*, 77 or. Tx. Peillen-en edizioa. Euskaltzaindia, Bilbao, 1983). Satanen dantzak ikusgarritasun gehiago dakar azken izkribuetan.

Trajeria zaharren genero-eboluzio horren gailurra, Oihartzabalek erakutsi zigunez, XIX. mende hasierako pastoraletan ikusten da jadanik. Izkribu zaharretan baino askatasun askoz handiagoa dago istorioarekiko, eta eszena banaketa esplizitorik gabe ere, halako eszena-mota kodetu samarrak ematen dira elkarren ondotik.

Handik aurrera, antzezmodu arloan baino, gaietan emandako aldatetak dira nabarmen. Frantziako historiako sujetak sartuko dituzte: errege jendea, Napoleon, Guillaume le conquerante, lehen mundu gerraren apologia egiten duena, etab.

Eskola zaharreko emanaldiak, dakigunaren arabera, ugari izan ziren. Dokumentatutakoak hauek lirateke: 165 emanaldi gizonek eginak eta 18 emakumezkoek.

Bestalde, Etxahunen ondoko **pastoralak**, eskola berrikoak, bila-kaera horretan gertatutako beste **pauso bat** besterik ez direla uste dugu. Gaiak berriz ere aldatu egin dira; **antzezmoduari** dagokionez,

eszena-mota berri zenbait erantsi eta emanaldiak garaiko bizimoduari egokitu besterik ez dute egin zuberotarrek. Beraz, funtsean, antzez-molde bera da.

Europako teatrolari sonatu zenbait interesatu da azken urteetan pastoralaz. Interesgarria da kontu honetan Boadella-k ematen zuen adierazpena: "se trata de una de las poquísimas oportunidades que hay en el mundo de ver un teatro donde se huelen tan claras las reminiscencias del rito teatral" (Antzerti, 13: 3)

Agerikoa da beraz, ohitura eta teatro tradizio hau zaintzea beharrezkoa dela. Zaintze horretan, gure aburuz, sartzeko moduko zereginak hauek lirateke: lehenik eta besteren gainean, oraingo emate-ohitura bultzatu eta landu, zuberotarrek, hizkuntz egoera larrian ere, diharduten moduan.

Bigarren, pastoral izkribu zaharrak aztertu, oso gutxi baitaude publikatuak (hamarrera ere ez dira iristen); honi buruz, txalogarria da izkribuen mikrofilmak Gasteizko Filologi fakultatean biltzeko ekimena.

Azkenik, bi ikerbide aipatu nahi dut: gaurko eta duela gutxiko euskal teatro autore batzuk pastoralen jokamodua, egitura edo testua beren obretan erabili izan dutelarik, uste dut ekin beharko litzaiokeela bide horri. Gero, irakaskuntza arloan ere, euskal eta euskarazko ikasketak zabaltzen ari omen direla-ta, gehiagõ hartu beharko litzateke kontuan, beste herri kultur adierazpenen testuinguruan behintzat.

ERASKIN BIBLIOGRAFIKOA

Zuberoako herri teatroari buruzko lan batzuk

1.- Azterketak:

Hérelle, G.: 1925, *Le théâtre comique des basques*. Paris.

———, 1928, *Le repertoire du théâtre tragique*. Bayonne.

———, 1923, *La représentation des Pastorales à sujets tragiques*. Paris.

Askoz lan gehiago ditu, mende hasera aldera argitaratuak. Zerrenda osoa J. Bilbao-ren *Eusko Bibliographian* duzue. Kontsultarako liburutegietara jo behar: Euskaltzaindikoa Bilbon, Gasteizko Fakultatekoa edo Donostiako Aldundikoa.

Fourquet, F.: 1987, *La mascarade d'Ordianp*, 1 eta 2. Bayonne. Maskaradaz egindako lanik biribilena. Analisi historikoa, testuak (herri desberdinetako aldaerez) eta filme bat ere badago tartean. Eskatzeko, IKERKA, 8 rue Thiers, 64100 Baiona.

- Garamendi A.: 1989, *El teatro folklórico vasco: perspectivas de investigación*. II Mundu Biltzarra. Madrid. Zuberoako teatroa aztertzeke egin beharrekoen zerrenda, bibliografia aberatsez.
- , 1990, *El teatro popular vasco: semiótica de la representación*. Anuario del Seminario Julio de Urquijo. Donostia. Azterketa sakona genero desberdinen antzezmoduaz.
- Urkizu, P.: 1985, *Euskal Antzertia*. Donostia. Obren katalogo osoa, bai Zuberoako teatroarenak bai besteak. Oinarrizko lana da.
- , 1987, *Zuberoako irri teatroa: astolasterrak*. Zarautz.
- Elkar lana: *La Pastorale*. Lauburu arg. Baiona, 1987. Trageriei buruz, pastoral-gile eta ikertzaileen artikulu interesgarri asko.
- Elkar lana: *Euskal antzerkia/Le Théâtre Basque*. Pabeko Unibertsitateak arg. Baiona 1987.
- Oihartzabal, B.: 1985, *Herri teatroa: ohiko pastoralak*. Haranburu arg. Donostia. Labor, irakurterraz eta mamitsuak.
- Peillen, Tx.: 1981, *Euskal antzerki zaharrenak*. Euskera aldizkarian.
- , 1992, *Zuberotar antzerkiaren Europagandiko eta Europaganako eraginak*. Eusko Ikaskuntzaren XI. kongresoa. Donostia.
- ANTZERTI berezia* izeneko aldizkarian artikulu asko datoz gaiaren alde desberdinez. Interesgarriak dira, bestalde, J. L. Davantenak *ARGIA* astekarian.
- Azurmendi, J.: *Bertsolaritzaren estudiorako*. *JAKIN* aldizkaria, 1980. Teatroa zeharka besterik ez du aipatzen, baina Euskal Herriko herri literatura aztertzeke ideiak eta ikerbideak ematen ditu, hutsuneak eta abiapuntu batzuk nabarmenduz.

2. Testuak:

Pastoralak:

- Edizio zaharrak (*Saint Julien d'Antioche*, Bordele 1897, Vinson-ena; *Hélène de Constantinople*, Paris 1909, Léon-ena; eta *Roland*, Bayonne 1928, Saroïhandy-rena) aipatutako liburutegietan kontsulta daitezke.
- La pastorale basque: édition critique de Charlemagne*. B. Oihartzabal. ASJU. Donostia, 1988-90. Oso lan inportantea, eskuizkribu asko aztertuta egina. Ohar mamitsuak antzezmoduaz eta hizkuntzaz.
- Santa Jenebieba*. Marzelin Hegiaphal errejentarena. Antzerti. Donostia, 1984.
- Eskola berriko pastoralak, Etxahun-Bordazaharregandik aurrerakoak, erreprezentazio egunetan egon ohi dira salgai.

Astolasterrak:

- Kaniko eta Belxitina*. G. Aresti, Lur arg. Donostia 1971. Honen frantsesezko itzulpena Hérelle-k argitaratuta zuen 1908an.
- Chiveroua et Marceline*. ASJU, 1982 Tx. Peillen. Frantsesezko itzulpenaz.

Aldabak, xikitoak eta erran zaharrak, Xiberoua et Marzelin. Recoquillard et Arieder. ASJU, 1973. P. Urkizu.

Astolasterrak. Antzerti. Donostia, 1984. P. Urkizu. Astolaster labor batzuen bilduma.

Ihauterietako Trajikomeriak:

Phantzart eta Baküs. "Ihauteria euskal literatura" izeneko lanean. I. Mozos. Eusko Ikaskuntza, Hizkuntza eta Literatura 6. Donostia, 1986.

3. Zuberoako euskalkiaz:

Aipatutako azterketetan eta, batez ere *Charlemagne*-n, pastoralen hizkera luze tratatzen da. Testuen irakurketarako lagungarri, Inachusperen *Le verbe basque* eta Gèze-ren *Grammaire basque* ditugu (Hordago arg.), besteak beste. Hala ere, bereziki aipatzekoa da K. Zuazoren "Zubereraren sailkapenerako". *ASJU* Donostia, 1989-2. Bestalde, sarrera moduan egokia, "*Euskal Dialektologiaren Hastapenak*" U.E.U. 1987, Txillardegiren ardurapean egina, 442-472 orr.